

АУСТРОУГАРСКА УТВРЂЕЊА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ КАО ПОТЕНЦИЈАЛНИ РЕСУРС ЗА РАЗВОЈ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Мирко Грчић^{1*}

¹Универзитет у Београду, Географски факултет,
Београд, Србија

AUSTRO-HUNGARIAN FORTIFICATIONS IN EASTERN HERZEGOVINA AS A POTENTIAL RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM

Mirko Grčić^{1*}

¹University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia

Сажетак: Прво што туристи примећују у пејзажу Источне Херцеговине су заталасан рељеф и стари фортификацијски објекти нанизани по врховима хумова и брда и груписани у одбрамбене линије. Предмет овога рада су управо те фортификације из доба аустроугарске окупације и анексије с краја XIX и почетка XX века или прецизније између Берлинског конгреса и Првог светског рата. Оне привлаче погледе становништва и путника у транзиту, али немају капацитете да их приме и задрже као госте. Ови некада моћни војни објекти данас чине занимљив али неискоришћен и незаштићен потенцијал за развој културно-сазнајног војног туризма у комбинацији са неким пратећим врстама туризма. Циљ овога рада је да укаже на разноврсне али неискоришћене потенцијале за развој културног војног (милитарног) туризма као врсте културног туризма, у комбинацији са комплементарним врстама туризма као што су екотуризам, спортски туризам и слично. Уређење тих објеката за туристичку понуду би захтевало значајна улагања, али ако би они били туристички валоризовани, као што је то случај у неким европским земљама, то би значило један нови квалитет у лепеи туристичке понуде у Источној Херцеговини.

Abstract: The first elements that tourists notice in the landscape of Eastern Herzegovina are the undulating relief and the old fortification structures positioned along the summits of hills and ridges and organized into defensive lines. The subject of this paper is precisely these fortifications from the period of Austro-Hungarian occupation and annexation at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, more specifically the period between the Congress of Berlin and the First World War. While they attract the attention of local inhabitants and transit travelers, these structures currently lack the capacity to accommodate and retain visitors. Once powerful military facilities, they today represent an interesting yet underutilized and unprotected potential for the development of cultural-educational military tourism, in combination with complementary forms of tourism. The aim of this paper is to highlight the diverse but insufficiently exploited potentials for the development of cultural military (military heritage) tourism as a specific form of cultural tourism, integrated with complementary tourism forms such as ecotourism, sports tourism, and related activities. The adaptation of these structures for tourism purposes would require significant investment; however,

* Аутор за кореспонденцију: Мирко Грчић, Студентски трг 3, 11000, Београд, Србија. E-mail: mirko@gef.bg.ac.rs

* Corresponding author: Mirko Grčić, Studentski Trg 3, 11000 Belgrade, Serbia. E-mail: mirko@gef.bg.ac.rs

Кључне речи: Херцеговина, аустроугарске фортификације, милитарни културни туризам, Требиње, Билећа.

УВОД

После Берлинског конгреса аустроугарске војне трупе прешле су крајем јула 1878. године Саву и окупирале Босну и Херцеговину. Аустроугарска која је запосела ове просторе, показивала је углавном интерес за простор Херцеговине из геостратешких разлога – као „одскачну даску“ за продор на југоисток и као одбрамбену линију за њене позиције у Дубровачком приморју и у Боки Которској где је била њена ратна лука. Хумови у Херцеговини су их интересовали за подизање војних фортификација. Ови објекти изгубили су одавно војну функцију и стоје на теменима брда као делови културног предела који чекају да добију неку нову функцију (Веденин, 2018). Неки од њих могу бити уређени за милитарни културни туризам. Та врста туризма дефинише се као „туристичко путовање које има за циљ добијање посебног искуства или едукације, у којима суштински део програма, који одлучује о предузимању путовања или учешћа у њему, је посета историјских места, а такође војске и наоружања, команданата и војника“ (Mikos von Rohrscheidt, 2020).

Циљ овога рада је да скрене пажњу стручне јавности на потребу заштите војноисторијског наслеђа Источне Херцеговине из доба аустроугарске владавине и да постави питање експертима за културни туризам: у којем правцу би требало развијати истраживања валоризације потенцијала културног туризма у Источној Херцеговини? Има примера у Европи да су такви објекти успешно укључени у туристичку понуду у комбинацији са културним наслеђем из других историјских епоха и комплементарно са екотуризмом, ловним, културним туризмом, екстремним спортовима (брдски бициклизам, параглајдинг) и другим врстама туризма које захтевају излазак у природу (Cosgrove, 1998; Kowalczyk & Derek, 2010). Истраживање је обухватило историјско-географске и просторно-планерске аспекте за будуће планирање туристичке валоризације ових објеката.

if they were successfully valorized, as is the case in several European countries, this would introduce a new qualitative dimension to the tourism offer of Eastern Herzegovina.

Keywords: Herzegovina, Austro-Hungarian fortifications, military cultural tourism, Trebinje, Bileća.

INTRODUCTION

Following the Congress of Berlin, Austro-Hungarian military troops crossed the Sava River at the end of July 1878 and occupied Bosnia and Herzegovina. After taking control of these territories, the Austro-Hungarian Monarchy demonstrated a particular interest in the region of Herzegovina for geostrategic reasons, both as a strategic “springboard” for expansion toward the southeast and as a defensive line protecting its positions along the Dubrovnik littoral and in the Bay of Kotor, where its principal naval base was located. The hills and ridges of Herzegovina were of special interest for the construction of military fortifications. These structures long ago lost their military function and today stand on hilltops as elements of a cultural landscape awaiting a new purpose (Vedenin, 2018). Some of them may be adapted for military cultural tourism. This form of tourism is defined as tourist travel aimed at acquiring a specific experience or education, in which the essential component of the program, decisive for undertaking or participating in the journey, is the visitation of historical sites, as well as armies and weaponry, commanders, and soldiers (Mikos von Rohrscheidt, 2020).

The aim of this paper is to draw the attention of the academic and professional community to the need for protecting the military-historical heritage of Eastern Herzegovina dating from the period of Austro-Hungarian rule, and to pose a key question to cultural tourism experts regarding the direction in which research on the valorization of cultural tourism potential in Eastern Herzegovina should be developed. There are numerous examples across Europe where such sites have been successfully integrated into tourism offerings in combination with cultural heritage from other historical periods and in synergy with ecotourism, hunting tourism, cultural tourism, extreme sports such as mountain biking and paragliding, and other forms of tourism that involve activities in natural environments (Cosgrove, 1998; Kowalczyk & Derek, 2010). The research encompasses historical-geographical and spatial-planning aspects relevant to the future planning of tourism valorization of these sites.

ПРЕДМЕТ И МЕТОД РАДА

Аустроугарска је између Берлинског конгреса и Версајске мировне конференције изградила две војне утврђење линије у Херцеговини према херцеговачко-црногорској граници – прва је линија у јужном делу (види прилоге 1 и 2), а друга у северном делу Источне Херцеговине. Ова утврђења служила су у првој фази, до Анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова, углавном као „одржани кордон“ од аутохтоног српског становништва и против црногорских продора, а у другој фази, у Првом светском рату, добила су улогу „одскочне даске“ за офанзиву на исток, ка Црној Гори и Србији. Утврђења су била јака како због конфигурације рељефа и неприступачног положаја, тако и због фортификација. На почетку Првог светског рата бројност аустроугарских војника у касарнама достигла је у гарнизонима Калиновик 8.800, Мостар 4.000, Столац 120, Автовац 3.000, Билећа 1.670, Требиње 1.800, Котор 17.800 (Steinitz, 1937).

У Просторном плану Требиња евидентиран је на Привременој листи националних споменика Босне и Херцеговине: Комплекс аустроугарских утврђења око Требиња (стр. 51), а на Листи Комисије истакнута је из поменутог комплекса Војна тврђава Страч (стр. 52) (Просторни план града Требиња, 2022). Циљ овога рада је да представи географским и графичким методама карактеристике и могућности реконструкције и туристичке валоризације неких од поменутих војних објеката из доба аустроугарске владавине. То не значи подизање споменика побеђеном, него победнику. Уређење тих објеката бацило би ново светло на Источну Херцеговину као земљу која води рачуна о свом историјском наслеђу и зна да га паметно искористи за племенитије сврхе од оних за које је некад давно било намењено. У истраживачке сврхе потребно је најпре извршити картирање и евидентирање стања објеката војно-историјског наслеђа, потом утврдити могућности туристичке валоризације и потенцијале за развој милитарног и пратећих врста туризма.

SUBJECT AND METHODS

Between the Congress of Berlin and the Versailles Peace Conference, the Austro-Hungarian Monarchy constructed two fortified military lines in Herzegovina along the Herzegovinian–Montenegrin border. The first line was located in the southern part of the region (see Appendices 1 and 2), while the second was situated in the northern part of Eastern Herzegovina. In the initial phase, up to the Annexation of Bosnia and Herzegovina and the Balkan Wars, these fortifications primarily served as a defensive cordon against the autochthonous Serbian population and potential Montenegrin incursions. In the second phase, during the First World War, they assumed the role of a springboard for offensive operations toward the east, targeting Montenegro and Serbia. The fortifications were robust due to both the configuration of the relief and their inaccessible locations, as well as the strength of their structural defenses. At the outbreak of the First World War, the number of Austro-Hungarian soldiers stationed in barracks reached 8,800 in the Kalinovik garrison, 4,000 in Mostar, 120 in Stolac, 3,000 in Avtovac, 1,670 in Bileća, 1,800 in Trebinje, and 17,800 in Kotor (Steinitz, 1937).

Within the Spatial Plan of the City of Trebinje, the Complex of Austro-Hungarian Fortifications around Trebinje is listed on the Provisional List of National Monuments of Bosnia and Herzegovina (p. 51), while the Military Fortress of Strač is highlighted on the official Commission List as part of this complex (p. 52) (Spatial Plan of the City of Trebinje, 2022). The objective of this study is to present, using geographical and cartographic methods, the characteristics and possibilities for reconstruction and tourism valorization of selected military structures from the period of Austro-Hungarian rule. This does not imply commemorating the defeated, but rather acknowledging the victor. The rehabilitation of these sites would shed new light on Eastern Herzegovina as a region that values its historical heritage and is capable of utilizing it wisely for purposes far more constructive than those for which it was originally intended. For research purposes, it is first necessary to conduct systematic mapping and assessment of the current condition of military-historical heritage sites, followed by an evaluation of their tourism valorization potential and their capacity to support the development of military tourism and related complementary forms of tourism.

АУСТРОУГАРСКА УТВРЂЕЊА НА ДРИНИ И У БОКИ КОТОРСКОЈ

До нашег времена сачувале су се бивше аустроугарске војне касарне у градовима и заклони, стражарнице, утврђења различитог типа на околним висовима и брдима (Лојовић М., Ђато О., 2016). Ови објекти грађени су крајем XIX и почетком XX века и имали су војну функцију до краја Првог светског рата, после тога су препуштени зубу времена. Неки од њих би, уз одговарајућу заштиту и реконструкцију, могли бити туристички валоризовани. То су објекти грађени од камена, у стилу „крашких утврђења“ отпорних на артиљерију, који су у окупираном простору представљали појасна утврђења, с циљем да бране војне касарне, складишта за храну и муницију, резервоаре воде (с обзиром на безводан крашки терен), железничку пругу уског колосека и путеве за транспорт и снабдевање војске, на првој борбеној линији према Црној Гори. Неки објекти су ремек-дела пионирске и фортификацијске војне инжењерије с краја XIX и почетка XX века.

У Босни и Херцеговини Аустроугарска је после окупације 1878. године приступила преуређењу застарелих османлијских утврђења у Сарајеву и на Дрини (Зворник и Вишеград), те изградњи одбрамбених касарни и blockhausa (врста фортификације мањих димензија, одбрамбени пункт, бункер) за гушење могућих устанака. За заштиту херцеговачко-зетског оперативног правца крајем XIX века почело је утврђивање границе према Црној Гори. Ослањајући се на утврђену Боку Которску, осим неколико караула, подигнуте су планинске појасне тврђаве у Источној Херцеговини, које су биле организоване у две линије. Окосницу прве линије чинили су долина Требишњице као саобраћајна осовина са центрима Требиње, Билећа и Автовац, и околна брда на којима је подигнут систем разноврсних утврђења. Специфични објекти биле су одбрамбене касарне, обично једноспратне или двоспратне у облику мањих утврђења, које су споља имале само пушкарнице, а са дворишне стране прозоре. После Балканских ратова, када су Србија и Црна Гора почеле добијати артиљерију великих калибра, приступа се модернизацији јужнодалматинских и босанскохерцеговачких утврђења и формирању одбрамбених линија. Такве одбрамбене линије показале су се на европским

AUSTRO-HUNGARIAN FORTIFICATIONS ON THE DRINA RIVER AND IN THE BAY OF KOTOR

Former Austro-Hungarian military barracks in urban areas, as well as shelters, guardhouses, and various types of fortifications on surrounding hills and elevations, have been preserved to the present day (Lojović & Gnjato, 2016). These structures were built in the late nineteenth and early twentieth centuries and served military functions until the end of the First World War, after which they were left to gradual deterioration. Some of them could be touristically valorized through appropriate protection and reconstruction measures. These are stone-built structures designed in the style of “karst fortifications,” resistant to artillery fire, which in the occupied territory functioned as belt fortifications. Their primary purpose was to defend military barracks, storage facilities for food and ammunition, water reservoirs, given the scarcity of water in the karst terrain, as well as narrow-gauge railway lines and transport routes used for military supply, forming the first line of defense toward Montenegro. Some of these structures represent outstanding examples of pioneering and fortification military engineering from the late nineteenth and early twentieth centuries.

In Bosnia and Herzegovina, following the occupation in 1878, the Austro-Hungarian authorities undertook the reconstruction of obsolete Ottoman fortifications in Sarajevo and along the Drina River, particularly in Zvornik and Višegrad, and initiated the construction of defensive barracks and blockhouses, a type of small-scale fortification serving as defensive strongpoints or bunkers, intended to suppress potential uprisings. Toward the end of the nineteenth century, the fortification of the border with Montenegro began as part of efforts to secure the Herzegovinian–Zetan operational direction. Relying on the fortified Bay of Kotor, and in addition to several guard posts, mountain belt fortresses were constructed in Eastern Herzegovina and organized into two defensive lines. The backbone of the first line consisted of the Trebišnjica River valley as a major transport axis, with the centers of Trebinje, Bileća, and Avtovac, as well as the surrounding hills on which a system of diverse fortifications was established. A specific type of structure comprised defensive barracks, usually one- or two-storey buildings in the form of small fortresses, featuring only embrasures on the exterior, while windows were positioned on the courtyard side.

ратиштима успешним у статичким дефанзивним борбама у Првом светском рату, што је мотивисало Француску да изгради много моћнију одбрамбену „Мажино линију“ (Maginot Line) уочи Другог светског рата, која ипак није испунила своју сврху.

Бока Которска и Требиње добили су артиљеријска гнезда с челичним куполама. Мањим заштитним утврђењима затворени су сви правци који воде с подручја Грахова и Никшића према Боки Которској, Требињу, Билећи и Сарајеву. Утврђења су била веома јака. У Боки Которској издржала су од 17. до 27. октобра 1914. године артиљеријску палбу с Ловћена топовима 120 и 155 mm без значајнијих оштећења (Martinović, 2015). Аустроугарска је ојачала Боку Которску новим утврђењима у полустајном типу, а за њену заштиту подигла је Ловћенску линију од Будве на Голиш и на источним и северним падинама Ловћена.

АУСТРОУГАРСКА ВОЈНА УТВРЂЕЊА У СЛИВУ ТРЕБИШЊИЦЕ

Хабзбуршка монархија је израдила и реализовала велики број пројеката и планова који се односе на одбрамбене линије, појасна утврђења, изградњу нових и доградњу постојећих војних утврђења, касарни, стражара, осматрачница, артиљеријских гнезда, тако да је читав Источна Херцеговина претворена у бастион на југоистоку Аустроугарске, погодан за напад и одбрану са копна и са мора. Припреме за напад на Србију и Црну Гору, који је био повод за Први светски рат, додатно су подстакле значајан број пројеката који се односе на изградњу нових или доградњу постојећих аустроугарских утврђења и касарни у Херцеговини, које сведоче о новим инжењерским решењима у изградњи фортификација, као и о другачијим геостратешким плановима аустроугарских војних планера према Херцеговини, која од одбрамбеног бастиона постаје одскочна даска за продор на исток и југоисток. Статус појасних утврђења добили су Требиње, Билећа, Мостар и Сарајево и у складу с тим су посебно утврђивани. Војностратешке планове Аустроугарске пратила је и изградња пруге уског колосека од 760 mm, на релацији Габела – Хум – Требиње, 1901. године. Пруга је првенствено грађена из стратешких разлога, ради снабдевања трупа и учвршћивања власти на тада окупираним, а кас-

After the Balkan Wars, when Serbia and Montenegro began acquiring large-caliber artillery, the modernization of southern Dalmatian and Bosnian-Herzegovinian fortifications was undertaken, along with the formation of more advanced defensive lines. Such defensive systems proved effective in static defensive warfare on European battlefields during the First World War, which later motivated France to construct the far more powerful Maginot Line prior to the Second World War, although it ultimately failed to fulfill its intended purpose.

The Bay of Kotor and Trebinje were equipped with artillery positions fitted with steel cupolas. Smaller protective fortifications were used to block all routes leading from the areas of Grahovo and Nikšić toward the Bay of Kotor, Trebinje, Bileća, and Sarajevo. These fortifications were exceptionally strong. In the Bay of Kotor, they withstood sustained artillery bombardment from Mount Lovćen between 17 and 27 October 1914, involving guns of 120 and 155 mm caliber, without significant damage (Martinović, 2015). The Austro-Hungarian authorities further reinforced the Bay of Kotor with new semi-permanent fortifications and, for its protection, constructed the Lovćen defensive line extending from Budva toward Goliš and along the eastern and northern slopes of Mount Lovćen.

AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORTIFICATIONS IN THE TREBIŠNJICA RIVER BASIN

The Habsburg Monarchy designed and implemented a large number of projects and plans related to defensive lines, belt fortifications, and the construction of new and the upgrading of existing military fortresses, barracks, guard posts, observation towers, and artillery positions. As a result, the entire area of Eastern Herzegovina was transformed into a bastion on the southeastern frontier of the Austro-Hungarian Monarchy, suitable for both offensive and defensive operations from land and sea. Preparations for an attack on Serbia and Montenegro, which ultimately served as the trigger for the First World War, further stimulated numerous projects involving the construction of new or the expansion of existing Austro-Hungarian fortifications and barracks in Herzegovina. These works testify to new engineering solutions in fortification construction, as well as to changing geostrategic concepts among Austro-Hungarian military plan-

није и анектираним подручјима. Из тог периода датира и ређе коришћен назив „Далматинска пруга“, пошто је првобитна верзија предвиђала трасу уз Јадранско море, од чега се одустало из чисто војних разлога – бојазни да би у неком будућем ратном конфликту могла бити објекат инвазије, лака мета бродској артиљерији и слично. Пруга на релацији Требиње – Билећа прорадила је децембра 1931. године, у време Краљевине Југославије. Пруга Билећа – Никшић пуштена је у саобраћај у јулу 1938. године. Услед изградње система хидроелектрана на Требишњици, 1959. године ова пруга је измештена, а радови на њој су завршени 1964/65. године, у време ФНР Југославије.

Аустроугарска је после Берлинског конгреса 1878. године окупирала Босну, утврдила град Требиње (Дубровачка и Билећка капија), а после устанка у Кривошијама и Херцеговини 1881. године приступила је изградњи одбрамбеног система и изради картографског премера Херцеговине, који је завршен 1884. године. На херцеговачко-зетском оперативном правцу изграђене су три одбрамбене линије. Прву линију чинила су планско-појасна утврђења Требиње и Билећа и утврђена зона Автовац. Другу линију чинила су утврђења Столац, Невесиње, Улог и Калиновик, а трећу линију долина Неретве са комплексном тврђавом Мостар. Сарајево је била комплексна тврђава као управно и војно средиште Босне и Херцеговине. У војним архивима окупационих снага Аустроугарске сачувани су фортификацијски планови и топографске карте које дају више података о том грандиозном одбрамбеном систему утврђења, који у жаргону називају „херцеговачки камени кордон“ и „балканска Мажино линија“ (Ligne Maginot). Након више од 130 година, овај одбрамбени систем још увек задивљује инвентивношћу војних инжењера и планера, организацијом и техником изградње наизглед неосвојивих фортификацијских објеката на тешко приступачним висовима. Они су имали не само војну функцију, него и психолошки циљ – да демонстрирају моћ и доминацију Хабзбуршке монархије и да изазову страхопоштовање код поробљеног народа. Ипак, читав овај одбрамбени систем пао је без испалееног метка.

ners, whereby Herzegovina evolved from a defensive bastion into a strategic springboard for expansion toward the east and southeast. Trebinje, Bileća, Mostar, and Sarajevo were granted the status of belt fortresses and were accordingly subject to particularly intensive fortification measures. Austro-Hungarian military-strategic planning was accompanied by the construction of a narrow-gauge railway with a track width of 760 mm along the Gabela–Hum–Trebinje route in 1901. This railway was built primarily for strategic purposes, namely to supply military units and to consolidate control over territories that were initially occupied and later annexed. From this period dates the less frequently used designation “Dalmatian Railway,” as the original plan envisaged a route along the Adriatic coast, which was abandoned for purely military reasons due to concerns that, in a future armed conflict, it could become an object of invasion and an easy target for naval artillery. The Trebinje–Bileća section of the railway became operational in December 1931, during the Kingdom of Yugoslavia, while the Bileća–Nikšić section was opened to traffic in July 1938. Owing to the construction of the Trebišnjica hydropower system, the railway was relocated in 1959, and works were completed in 1964–1965, during the period of the Federal People’s Republic of Yugoslavia.

Following the Congress of Berlin in 1878, the Austro-Hungarian Monarchy occupied Bosnia and fortified the town of Trebinje, including the Dubrovnik and Bileća Gates. After the uprising in Krivošije and Herzegovina in 1881, it proceeded with the construction of a comprehensive defensive system and the cartographic survey of Herzegovina, completed in 1884. Along the Herzegovinian–Zetan operational axis, three defensive lines were established. The first line consisted of the planned belt fortifications of Trebinje and Bileća and the fortified zone of Avtovac. The second line included the fortifications of Stolac, Nevesinje, Ulog, and Kalinovik, while the third line encompassed the Neretva River valley with the complex fortress of Mostar. Sarajevo functioned as a complex fortress and served as the administrative and military center of Bosnia and Herzegovina. Military archives of the Austro-Hungarian occupying forces preserve fortification plans and topographic maps that provide extensive information on this grand defensive system, commonly referred to as the “Herzegovinian Stone Cordon” and the “Balkan Maginot Line” (Ligne Maginot). More than 130 years later, this defensive system continues

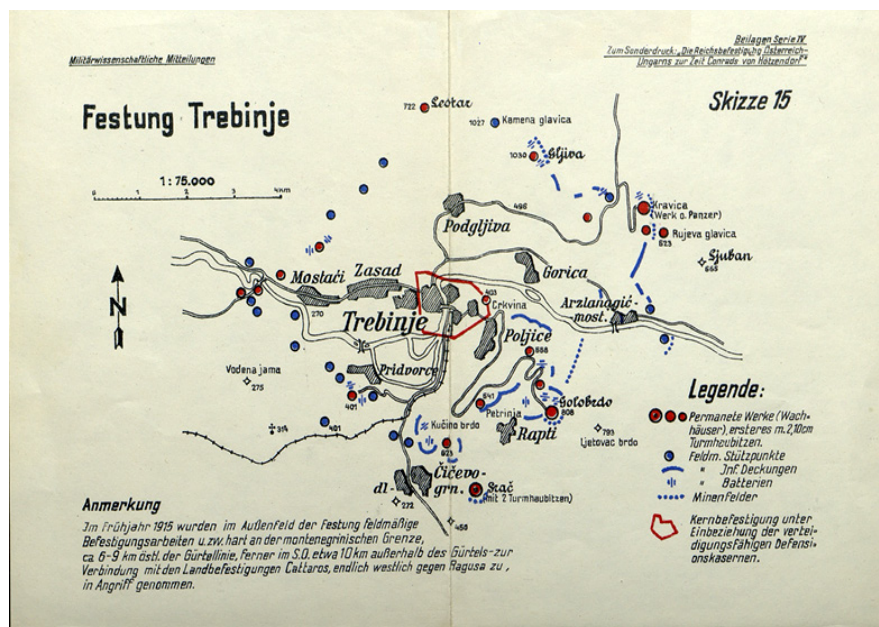
АУСТРОУГАРСКА ВОЈНА УТВРЂЕЊА У ОКОЛИНИ ТРЕБИЊА

Утврђење Требиње (Festung Trebinje) чини систем од 36 фортификација различитог типа, не рачунајући пратећу инфраструктуру војне намене, распоређених у два круга одбране – унутрашњем, са објектима у граду, и спољашњем, на околним брдима. Фортификације су грађене у четири фазе: прва (1878–1884), друга (1885–1888), трећа (1899–1909) и четврта (1910–1916). На требињском сектору, почев од 1884. године, изграђено је укупно девет утврђења „карстног типа“, кружно око града, с нумерацијом у смеру казаљке на сату, почев од I („Кличањ“ или „Кличање“), II (Wachhaus „Леотар“), III (Werk „Гљива“), V („Кравица“) на северу, до VI („Црквина“), VII („Голо брдо“), VIII („Петриња“) и IX („Страч“) (види сл. 1 и сл. 3).

to impress through the ingenuity of military engineers and planners, as well as through the organization and construction techniques employed to erect seemingly impregnable fortifications on difficult-to-access elevations. These structures served not only a military function but also a psychological one, intended to demonstrate the power and dominance of the Habsburg Monarchy and to inspire awe among the subjugated population. Nevertheless, the entire defensive system ultimately collapsed without a single shot being fired.

AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORTIFICATIONS IN THE VICINITY OF TREBINJE

The Trebinje fortress system (Festung Trebinje) consists of 36 fortifications of various types, excluding associated military infrastructure, arranged within two defensive rings:



Сл. 1. Картографски приказ аустроугарских утврђења око Требиња 1915. године
Fig. 1. Cartographic representation of Austro-Hungarian fortifications around Trebinje in 1915
(Steinitz, 1937).

У околини Требиња најснажније тврђаве биле су Кравица и Страч. Тврђава Страч (сл. 2), грађена је од 1910. до 1916. године. Била је једна од најчвршћих војних тврђава у Европи тога доба. Грађена је од бетона, укопана у стену на врху брда, опремљена са две хаубице калибра 100 mm са челичним куполама, два топа за одбрану, 24 митраљеца,

an inner ring with structures located within the urban area, and an outer ring positioned on the surrounding hills. The fortifications were constructed in four phases: the first phase (1878–1884), the second phase (1885–1888), the third phase (1899–1909), and the fourth phase (1910–1916). In the Trebinje sector, beginning in 1884, a total of nine “karst-type” fortifications were built in a circular layout around the town,

12 рефлектора, осматрачницама, резервоарима за воду, као и посадом од четири официра и 175 војника. Српска војска ју је освојила без борбе.

numbered clockwise, starting with I (“Kličanj” or “Kličanje”), II (Wachaus “Leotar”), III (Werk “Gljiva”), V (“Kravica”) to the north, followed by VI (“Crkvina”), VII (“Golo Brdo”), VIII (“Petrinja”), and IX (“Strač”) (see Figs. 1 and 3).



Сл. 2. Аустроугарска тврђава Страч, код Требиња
Fig. 2. Austro-Hungarian fortress Strač, near Trebinje
(<https://www.youtube.com/>)

Главни типови утврђења били су Werk (веће утврђење са артиљеријским и пешадијским наоружањем, капацитета око 90 војника) и Wachaus (стражарско утврђење са пешадијским наоружањем, капацитета око 30 војника). У периоду 1910–1916. године грађени су модерна бетонска тврђава Werk Страч (у аустријским изворима Srač) и заменска утврђења на Голем брду и Кравици, уз серију бункера у градском језгру. Уочи Првог светског рата стражарска утврђења су добила артиљерију и подигнута су на стандард Werk, а у међупростору су изграђене Zwischenbatterie (међуупоришта с отвореним артиљеријским платформама) и Stützpunkte (систем бетонских бункера повезаних бетонским рововима). Специфични објекти биле су војне касарне са елементима одбрамбених кула (Fort), које су споља имале само пушкарнице, а са дворишне стране прозоре, а касније и бункере (Blockhaus). Када су Србија и Црна Гора почеле набављати артиљерију великих калибра, Аустроугарска приступа модернизацији јужнодалматинских и босанскохерцеговачких утврђења. Бока Которска и Требиње добили су тврђаве са челичним куполама. Мањим утврђењима затворени су сви правци који воде с подручја Грахова и Никшића према Боки Которској, Требињу, Билећи и Сарајеву (Rolf, 2015).

Among the fortresses surrounding Trebinje, Kravica and Strač were the most powerful. Fortress Strač (Fig. 2), constructed between 1910 and 1916, was among the strongest military fortresses in Europe at the time. It was built of reinforced concrete, embedded into the bedrock at the summit of a hill, and equipped with two 100 mm howitzers housed in steel cupolas, two defensive guns, 24 machine guns, 12 searchlights, observation posts, water reservoirs, and a garrison consisting of four officers and 175 soldiers. The fortress was captured by the Serbian army without combat.

The principal types of fortifications included the Werk, a larger fortification equipped with artillery and infantry weapons with a capacity of approximately 90 soldiers, and the Wachaus, a guardhouse-type fortification armed with infantry weapons and accommodating around 30 soldiers. During the period from 1910 to 1916, the modern reinforced-concrete fortress Werk Strač, referred to as Srač in Austrian sources, was constructed, along with replacement fortifications on Golo Brdo and Kravica, and a series of bunkers within the urban core. On the eve of the First World War, guardhouse fortifications were upgraded with artillery and elevated to the Werk standard. In the interspaces, Zwischenbatterien were constructed as intermediate strongpoints



Sl. 3.1. – Tvrđava Kličanj (Werk I)
Fig. 3.1 – Kličanj Fortress (Werk I)



Sl. 3.2. – Tvrđava na Golom brdu (Werk VII).
Fig. 3.2 – Fortress on Golo Brdo (Werk VII)



Sl. 3.3. – Stara kula (Wachaus VIII)
Fig. 3.3 – Old Tower (Wachaus VIII)



Sl. 3.4. – Tvrđava Gljiva (Wachaus II)
Fig. 3.4 – Gljiva Fortress (Wachaus II)



Sl. 3.5. – Kravica (Werk V)
Fig. 3.5 – Kravica (Werk V)



Sl. 3.6. – Tvrđava Leutar (Werk III)
Fig. 3.6 – Leutar Fortress (Werk III)

Сл. 3 (3.1–3.6). Фотографије аустроугарских утврђења у околини Требиња почетком XX века
Fig. 3 (3.1–3.6) Photographs of Austro-Hungarian fortifications in the vicinity of Trebinje at the beginning of the 20th century
(<https://www.flickr.com>)

До Требиња је 1901. године изграђена и железничка пруга уског колосека, важна за снабдевање трупа и појасних тврђава у Требињу и Билећи (Rolf, 2015). Пруга је касније продужена до Билеће (1931) и Никшића (1938). Пруга је укинута 1976. године, а њена траса је данас атрактивна бициклическа стаза. Ради боље организације одбране, тврђаве су подељене на пет одбрамбених сектора: 1. сектор – центар, тзв. Ноуау (језгро), 2. сектор – север, око тврђаве Кличање (Кличањ), 3. сектор – североисток, од Леотара до Кравице, 4. сектор – југоисток, Голо брдо, Петриња и Кучино брдо, 5. сектор – југозапад, око Хума. Многи од тих објеката „могу се сматрати техничким и архитектонским споменицима, а неки и историјским знаменитостима“ (Pachauer, 2014). Док се не нађе адекватна намена, потребно их је адекватно заштитити од пропадања.

У Требињу су изграђене четири велике касарне, окружене одбрамбеним зидовима са бастионима на угловима, пушкарницама и на вишим спратовима са тзв. „машикулама“ (Maschikule), металним плочама са покретним отворима за пешадијско наоружање. Касарне су, осим одбрамбених објеката, имале и објекте за команду, администрацију, болницу, кухињу, просторије за војнике и офицере, штале за коње, као и складишта муниције, хране, воде и дрва за огрев за 45 дана у случају опсаде. Током Првог светског рата око Требиња су изграђене привремене фортификације пољског типа, са бодљикавом жицом и минским пољима са каменим фугасама (фугасе су плитко укопане нагазне мине). Требињски гарнизон бројао је у мирнодопским условима око 5.000 војника и официра, а у ратним условима преко 10.000 (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Одавић, 2003).

АУСТРОУГАРСКА ВОЈНА УТВРЂЕЊА У ОКОЛИНИ БИЛЕЋЕ

Билећа, као „сестринско“ појасно утврђење североисточно од Требиња према црногорској граници, имала је укупно осам утврђења, нумерисаних од I до VIII у смеру казаљке на сату. То су: Влахиња, Каменица, Хаџибегово брдо, Модробац, Дубовац, Тухор, Никоља глава (Водена градина) и Дракуљица (види сл. 1). Ту су била два главна типа утврђења – Werk (артиљеријске батерије са 2 до 4 топа) и Wachaus (стражарске утврде), с тим што су у ратним условима многа утврђења типа Wachaus добила

with open artillery platforms, together with Stützpunkte, a system of reinforced-concrete bunkers interconnected by concrete trenches. A specific category of structures consisted of military barracks incorporating elements of defensive towers (Fort), which featured only embrasures on their exterior facades and windows facing the courtyard, and were later supplemented with bunkers (Blockhaus). When Serbia and Montenegro began acquiring large-caliber artillery, the Austro-Hungarian authorities initiated the modernization of southern Dalmatian and Bosnian-Herzegovinian fortifications. As part of this process, the Bay of Kotor and Trebinje were equipped with fortresses fitted with steel cupolas, while smaller fortifications were used to block all routes leading from the areas of Grahovo and Nikšić toward the Bay of Kotor, Trebinje, Bileća, and Sarajevo (Rolf, 2015).

A narrow-gauge railway line reaching Trebinje was constructed in 1901, playing an important role in supplying military units and the belt fortresses of Trebinje and Bileća (Rolf, 2015). The railway was later extended to Bileća in 1931 and to Nikšić in 1938. It was discontinued in 1976, and its former route today functions as an attractive cycling trail. For the purpose of improving the organization of defense, the fortresses were divided into five defensive sectors: Sector 1, the central area, known as the *Noyau* (core); Sector 2, the northern sector around the Kličanje (Kličanj) fortress; Sector 3, the northeastern sector extending from Mount Leotar to Kravica; Sector 4, the southeastern sector encompassing Golo Brdo, Petrinja, and Kućino Brdo; and Sector 5, the southwestern sector around Hum. Many of these structures “can be regarded as technical and architectural monuments, and some even as historical landmarks” (Pachauer, 2014). Until an appropriate function is identified, it is necessary to ensure their adequate protection against further deterioration.

In Trebinje, four large barracks complexes were constructed, surrounded by defensive walls with corner bastions, embrasures, and, on the upper floors, so-called *machicolations* (Maschikule), consisting of metal plates with movable openings for infantry weapons. In addition to their defensive role, the barracks included facilities for command and administration, a hospital, kitchens, accommodation for soldiers and officers, stables for horses, and storage facilities for ammunition, food, water, and firewood sufficient for 45 days in the event of a siege. During the First World War, temporary field-type fortifications were built around

и артиљерију. У самом граду Билећи била је мања војна касарна, а ван града је изграђена велика касарна „*Neu Bilek*“ или Нова Билећа, која је имала статус лагера (војног логора). На извору Требишњице изграђена је пумпна станица и водовод за водоснабдевање касарне и читавог града. Осим тога, у близини сваког утврђења изграђене су велике цистерне (чатрење) са колектором за воду. Око града, између утврђења, грађени су одбрамбени бункери повезани рововима и појасом бодљикаве жице (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Martinović, 2015).

Неки од поменутих фортификацијских објеката интересантни су због свог положаја, а неки због архитектонских решења. Готово сви данас стоје усамљени у рушевном стању на доминантним висовима око града, као да посматрају како се све око њих мења и чекају време када ће и они добити неку туристичку функцију, на пример излетиште или видиковца, терен за авантуристички туризам (параглајдинг, планински бициклизам) и слично, са пратећим делатностима.

У Стратегији развоја туризма у Републици Српској 2021–2027. године констатовано је да Требињска туристичка зона, која обухвата Требиње, Билећу, Невесиње, Љубиње и Гацко, јесте „богата културним наслеђем, а посебно манастирима и винском културом. Одише и јединственим архитектонским наслеђем“, али да је „укључивање културно-историјског наслеђа у развојне процесе у области туризма ограничено, а у неким случајевима и у потпуности блокирано. Негативне факторе у том процесу представљају: неизграђеност инфраструктуре, непостојање пратећих туристичких садржаја“ (Стратегија, 2021). У овом случају процес стварања туристичких производа чини се посебно компликованим, с обзиром на стање у којем се налази значајан део тих објеката и на потребу сарадње многих субјеката у стварању евентуалних туристичких производа.

Trebinje, incorporating barbed wire and minefields with stone *fougasses*, which were shallowly buried pressure-activated mines. In peacetime, the Trebinje garrison numbered approximately 5,000 soldiers and officers, while in wartime conditions it exceeded 10,000 personnel (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Odavić, 2003).

AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORTIFICATIONS IN THE VICINITY OF BILEĆA

Bileća, as a “sister” belt fortress located northeast of Trebinje toward the Montenegrin border, comprised a total of eight fortifications, numbered clockwise from I to VIII. These included Vlahinja, Kamenica, Hadžibegovo Brdo, Modrobac, Dubovac, Tuhor, Nikolja Glava (Vodena Gradina), and Drakuljica (see Fig. 1). Two principal types of fortifications were present: *Werk* structures, consisting of artillery batteries equipped with two to four guns, and *Wachaus* structures, serving as guardhouse-type fortifications. Under wartime conditions, many *Wachaus* fortifications were additionally equipped with artillery. Within the town of Bileća itself, a smaller military barracks was located, while outside the urban area a large barracks complex known as *Neu Bilek* (New Bileća) was constructed, functioning as a military camp. At the source of the Trebišnjica River, a pumping station and water supply system were built to provide water for both the barracks and the entire town. In addition, large cisterns (*čatrnje*) with water-collecting systems were constructed near each fortification. Around the town, between individual fortresses, defensive bunkers were built and interconnected by trench systems and belts of barbed wire (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Martinović, 2015).

Some of the aforementioned fortification structures are noteworthy primarily due to their strategic locations, while others stand out for their architectural solutions. Almost all of them today remain isolated and in a state of ruin on dominant elevations surrounding the town, as if observing the transformations of the landscape around them while awaiting a time when they might acquire a new tourism-related function. Such functions could include excursion sites or viewpoints, as well as venues for adventure tourism activities such as paragliding and mountain biking, accompanied by related services.



Сл. 4. Картографски приказ аустроугарских утврђења око Билеће 1915. године
Fig. 3. Cartographic representation of Austro-Hungarian fortifications around Bileća in 1915
(Steinitz, 1937).

ЗАКЉУЧАК

Источна Херцеговина фигурира на старим географским картама као саобраћајно и војностратешки важна земља, коју су походили, запоседали и бивали поражени многи моћни освајачи од античких времена до најновијег доба (Grčić, M., & Grčić, 2018; Grčić, M., & Grčić, 2022). Иза њих су остајала утврђења, највише из доба аустроугарске окупације, која чекају своју туристичку валоризацију. Па ипак, на данашњој туристичкој мапи Европе још увек је тај простор, да парафразирам Андрића, „земља које нема“, која чека да буде „откривена“. Старе карте и друга документација дају доста података који указују да се може организовати кружна херцеговачка стаза културног милитарног туризма. Али пре свега треба решити неколико стратешки важних питања: заштитити исто-

The Tourism Development Strategy of the Republic of Srpska for the period 2021–2027 notes that the Trebinje tourism zone, encompassing Trebinje, Bileća, Nevesinje, Ljubinje, and Gacko, is “rich in cultural heritage, particularly monasteries and wine culture, and characterized by distinctive architectural heritage.” However, it also emphasizes that “the integration of cultural and historical heritage into tourism development processes is limited and, in some cases, completely blocked. Negative factors in this process include underdeveloped infrastructure and the lack of accompanying tourism facilities” (Strategy, 2021). In this context, the process of creating tourism products appears particularly complex, given the current condition of a significant proportion of these sites and the need for coordinated cooperation among numerous stakeholders in the development of potential tourism offerings.

ријско-културне објекте од даљег пропадања и уредити музејске поставке за туристичке сврхе; утврдити форме и методе организације менаџмента и туристичког маркетинга историјско-културних објеката; уредити пратеће објекте за туризам и рекреацију; припремати квалификоване професионалне кадрове у области туризма за рад у историјско-културним објектима; подржавати могућности и перспективе међурегионалне и трансграничне сарадње у области коришћења историјско-културних објеката у сазнајне и туристичке сврхе. Све то захтева партнерство науке и праксе, узајамне консултације и координацију деловања свих субјеката заинтересованих за туристичку валоризацију културно-историјских објеката, како стручњака тако и власника објеката (најчешће локалних самоуправа). Први корак је да локалне власти, као и туристичке организације, уочавају у историјским милитарним ресурсима на својим теренима потенцијалне могућности туристичке валоризације, уважавају их у својим стратешким и програмским документима као потенцијално атрактиван туристички производ, предузимају њихову конзервацију или делимичну реконструкцију, организују њихово привођење туристичкој намени, означавају их на туристичким мапама и путоказима и популаризују их у оквирима промотивних акција. Уређењем и рашчишћавањем простора око фортификационог комплекса, кроз спој природних и културно-историјских вредности, појачао би се амбијентални утисак читавог простора, а изградња пешачких и бициклистичких стаза допринела би развоју рекреативног туризма.

У новије време херцеговачке фортификације из различитих историјских епоха повезују стазе пешачког туризма за љубитеље историје, природе и рекреације у природи. Заинтересовани за ту тематику могу проћи историјским трасама војних покрета, погледати места војних догађаја, видети много јединствених пионирских фортификацијских дела војне инжењерије и разгледати музејске поставке. Република Српска и Босна и Херцеговина још нису приступиле скансенској обнови одбрамбених објеката (изузев неких средњовековних тврђава у градовима), иако располажу ресурсима војно-историјског и пејзажно-просторног наслеђа надрегионалног ранга. Важна карактеристика одбрамбене архитектуре Херцеговине јесу њене везе са природом. Скоро све градине и утврђења подигнути су у вези са конфигурацијом тере-

CONCLUSION

Eastern Herzegovina appears on historical geographical maps as a region of major transport and military-strategic importance, traversed, occupied, and contested by numerous powerful conquerors from antiquity to the modern era (Grčić & Grčić, 2018; Grčić & Grčić, 2022). These successive historical phases left behind a dense network of fortifications, predominantly dating from the period of Austro-Hungarian occupation, which today await systematic tourism valorization. Nevertheless, on the contemporary tourism map of Europe this area remains, to paraphrase Andrić, a “land that does not exist,” still waiting to be “discovered.” Historical maps and related documentation provide substantial evidence indicating the feasibility of establishing a circular Herzegovinian route of cultural military tourism. However, several strategically important issues must be addressed as a priority: the protection of historical and cultural monuments from further deterioration and the organization of museum displays for tourism purposes; the definition of appropriate forms and methods of management and tourism marketing for historical-cultural assets; the development of supporting facilities for tourism and recreation; the education and training of qualified professional staff in the field of tourism for work within historical-cultural sites; and the encouragement of interregional and cross-border cooperation in the use of historical-cultural assets for educational and tourism purposes.

Achieving these objectives requires a strong partnership between science and practice, based on mutual consultation and coordinated action among all stakeholders interested in the tourism valorization of cultural-historical heritage, including both experts and property owners, most often local self-government authorities. The initial step involves local authorities and tourism organizations recognizing the tourism potential of historical military resources within their territories, incorporating them into strategic and programmatic documents as potentially attractive tourism products, undertaking conservation or partial reconstruction measures, organizing their adaptation for tourism use, marking them on tourism maps and signposting systems, and promoting them through targeted promotional activities. By arranging and clearing the areas surrounding fortification complexes, and by integrating natural and cultural-historical values, the overall ambient quality of the landscape would be enhanced, while the development of pedestrian and cy-

на, прилагођавајући се природној средини (набораност рељефа, вијугавост река, геоморфолошки облици терена). У поређењу са равничарским теренима, ови природни комплекси истичу се високим коефицијентом разноврсности и колорита околине. С обзиром на тај уникални карактер вредности природне средине Херцеговине, та места додатно привлаче љубитеље природе. Посебно питање је поступање са тим ресурсима туристичких атракција кроз одговарајућу њихову припрему за разгледање и доживљај, промоцију, укључивање на листу приоритета и уврштавање у програме организованих посета. Највећа шанса таквог развоја може бити стварање тематске понуде усмерене на милитарни културни туризам. Без историјске географије и историјске картографије не можемо разумети како је овај простор био у прошлости организован и планирати како га треба организовати.

Можемо запазити могућност продубљивања „специјализације“ појединих објеката у конкретним облицима туризма, те се поставља дилема шта понудити у њима: „по нешто за свакога“ или „што више само за љубитеље?“. Најчешће изабрани „профили“ туристичких производа у тој групи објеката су „тврђава–музеј“ са спектром изложби, „тврђава–хотел“ са разноврсном понудом боравка, укључујући пакете услуга и рекреације, „тврђава – место живе историје“ са акцентом на тематске догађаје и микродогађаје, укључујући и милитарне, као и објекти мешовитог типа – са више врста понуде или без специјализованог профила производа. Могућа је кооперација изабраних профила у погледу квалитета и атрактивности туристичке понуде.

cling trails would contribute significantly to the growth of recreational tourism.

In recent years, Herzegovinian fortifications from different historical periods have been interconnected through hiking trails designed for visitors interested in history, nature, and outdoor recreation. Those drawn to this thematic focus can follow historical routes of military movements, visit sites of former military events, observe numerous unique examples of pioneering fortification works of military engineering, and explore museum exhibitions. To date, the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina have not undertaken the systematic open-air museum (skansen) restoration of defensive structures, with the exception of certain medieval fortresses in urban areas, despite possessing military-historical and landscape-spatial heritage resources of supra-regional significance. A key characteristic of Herzegovina's defensive architecture lies in its strong connection with the natural environment. Almost all hillforts and fortifications were constructed in close relation to terrain configuration, adapting to natural conditions such as the rugged relief, meandering river courses, and diverse geomorphological forms. In comparison with lowland areas, these natural complexes are distinguished by a high degree of spatial diversity and visual richness. Owing to this unique environmental character, these locations exert additional appeal for nature-oriented visitors. A particularly important issue concerns the management of these tourism resources through their adequate preparation for visitation and experiential interpretation, promotion, prioritization, and inclusion in organized visitation programs. The greatest potential for such development lies in the creation of a thematic offer oriented toward military cultural tourism. Without historical geography and historical cartography, it is not possible to fully understand how this space was organized in the past, nor to plan its future organization effectively.

It is also possible to identify opportunities for deepening the “specialization” of individual sites within specific forms of tourism, raising the dilemma of what type of offer should be developed: a diversified offer “for everyone” or a more focused offer primarily targeting enthusiasts. The most frequently selected tourism product profiles within this group of sites include the “fortress–museum,” featuring a range of exhibitions; the “fortress–hotel,” offering diverse accommodation experiences combined with service and recreation packages; the “fortress as a site of living history,”

emphasizing thematic events and micro-events, including military-themed activities; and mixed-type sites that provide multiple forms of offer or lack a clearly defined specialized product profile. Cooperation among selected profiles is possible and desirable in terms of enhancing the quality and overall attractiveness of the tourism offer.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Cosgrove, D. (1998). *Social formation and symbolic landscape*. Croom Helm.
- Flickr. (n.d.). *Photographs of Austro-Hungarian fortifications near Trebinje*. Retrieved [date], from <https://www.flickr.com/photos/>
- Grčić, M., & Grčić, Lj. (2018). Geografski prostor Istočne Hercegovine na starim kartama. U Filipović i dr. (ur.), *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja – Geneze i perspektive razvoja* (str. 79–86). Asocijacija prostornih planera Srbije.
- Grčić, M., & Grčić, Lj. (2022). Stare karte kao izvor za istraživanje Istočne Hercegovine kao kulturno-geografske regije u funkciji razvoja kulturno-saznajnog i vojnog turizma. U *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije "Turizam u savremenom evropskom i evroazijskom prostoru – stanje, problemi, izazovi, perspektive"* (str. 261–273). VTH.
- Jędrysiak, T., & Mikos von Rohrscheidt, A. (2011). *Militarna turystyka kulturowa*. PWE.
- Kolocov, V. A. (2017). Сражения за историю, памятные места и государственное строительство на постсоветском пространстве. U M. E. Кулешова (ur.), *В фокусе наследия* (str. 205–219). Институт географии РАН.
- Kowalczyk, A., & Derek, M. (2010). *Zagospodarowanie turystyczne*. PWN.
- Лојовић, М., & Ђато, О. (2016). Одрживи развој туризма Источне Херцеговине. *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 64, 361–399. <https://doi.org/10.5937/zrgfub1664361L>
- Martinović, M. (2015). Austrougarske utvrde u Hercegovini: Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (die zweite linie). *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, 26(1), 201–250. <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2015.1.215>
- Mikos von Rohrscheidt, A. (2020). *Zarządzanie w turystyce kulturowej* (Vols. 1–2). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Одавић, Ђ. (2003). Градине Требиња и сусједних општина у залеђу јужног дијела Јадрана. *Трибуна*, 10, 29–43.
- Pachauer, K. V. (2014). Trebinje – Austro-Hungarian arisson and fortress, 1878–1918. *Tribunia*, 13, 177–190.
- Просторни план града Требиња. (2022). Центар за пројектовање и консалтинг.
- Steinitz, E. von, & Aarenau, T. von. (1937). *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzendorf*. Sonderabdruck aus den *Militärwissenschaftlichen Mitteilungen* (pp. 1–99).
- Стратегија развоја туризма Републике Српске за период 2021–2027. године. (2021). Министарство трговине и туризма, Република Српска.
- Веденин, Ю. А. (2018). Культурный ландшафт как хранитель памяти ойкумены. *Региональные проблемы*, 21(3), 28–34. <https://doi.org/10.31433/1605-220X-2018-21-3-28-34>
- YouTube. (n.d.). *Austro-Hungarian fortress Strač near Trebinje* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_MO7AiOvKg8

Примљено / Received: 20. 11. 2025.

Исправљено / Revised: 22. 11. 2025.

Прихваћено / Accepted: 01. 12. 2025.